

International Multidisciplinary
Research Journal

*Indian Streams
Research Journal*

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Manichander Thammishetty

Ph.d Research Scholar, Faculty of Education IASE, Osmania University, Hyderabad.

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari

Professor and Researcher ,

Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera

Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Mohammad Hailat

Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Hasan Baktir

English Language and Literature Department, Kayseri

Janaki Sinnasamy

Librarian, University of Malaya

Abdullah Sabbagh

Engineering Studies, Sydney

Ghayoor Abbas Chotana

Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Romona Mihaila

Spiru Haret University, Romania

Ecaterina Patrascu

Spiru Haret University, Bucharest

Anna Maria Constantinovici

AL. I. Cuza University, Romania

Delia Serbescu

Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Loredana Bosca

Spiru Haret University, Romania

Ilie Pinteau,

Spiru Haret University, Romania

Anurag Misra

DBS College, Kanpur

Fabricio Moraes de Almeida

Federal University of Rondonia, Brazil

Xiaohua Yang

PhD, USA

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea, Romania

George - Calin SERITAN

Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade

ASP College Devrukh, Ratnagiri, MS India

Iresh Swami

Ex - VC. Solapur University, Solapur

Rajendra Shendge

Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Patil

Head Geology Department Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude

Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

R. R. Yalikal

Director Management Institute, Solapur

Rama Bhosale

Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Narendra Kadu

Jt. Director Higher Education, Pune

Umesh Rajderkar

Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik

Salve R. N.

Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

K. M. Bhandarkar

Praful Patel College of Education, Gondia

S. R. Pandya

Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Govind P. Shinde

Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

G. P. Patankar

S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Alka Darshan Shrivastava

Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Chakane Sanjay Dnyaneshwar

Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Maj. S. Bakhtiar Choudhary

Director, Hyderabad AP India.

Rahul Shriram Sudke

Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

Awadhesh Kumar Shirotriya

Secretary, Play India Play, Meerut (U.P.)

S. Parvathi Devi

Ph.D.-University of Allahabad

S. KANNAN

Annamalai University, TN

Sonal Singh,

Vikram University, Ujjain

Satish Kumar Kalhotra

Maulana Azad National Urdu University

जळगाव, धुळे आणि नंदूरबार जिल्हयातील आदिवासी उपयोजनेच्या प्रगतीचे मूल्यांकन

चव्हाण सीमा रविंद्र

अर्थशास्त्र विभाग, रा. ब. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय,
श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर.

प्रस्तावना :

आधुनिक भारताची सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जडणघडण ही लोकशाही तत्त्वावर आधारभूत आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार ह्या लोकशाही तत्त्वांचा पुरस्कार करण्यात आलेला आहे. लोकशाही तत्त्वावर आधारभूत राष्ट्रीयत्वाची भावनिक एकात्मता निर्माण होण्यासाठी सामाजिक व्यक्तींना आपल्या विकासाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे क्रमप्राप्त आहे. ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि समाजशास्त्रीय परिस्थितीमुळे भारतीय घटनेतील सर्व जाती, जमाती व इतर तत्सम सामाजिक समुह हे शैक्षणिक, राजकीय व सामाजिक स्तरावर समान संधीचा फायदा घेऊ शकत नाहीत.

या कारणास्तव भारतीय घटनेत काही ठराविक काळात समता प्रस्थापित करण्यासाठी आणि मुख्य राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्यासाठी विशिष्ट सामाजिक समुहांना मुख्यत्वे करून अनुसूचित जाती-अनुसूचित जमातीसाठी विशेष संरक्षणात्मक व विकासात्मक तरतुदी केल्या आहेत.

आदिवासी उपयोजना :

भारताच्या संविधानातील राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीचा भाग म्हणून राज्य शासन आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाच्या उद्देशाने आदिवासी उपयोजना राबवित आहे.

सन १९७५-७६ पासून म्हणजे पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रारंभापासून प्रचलित आदिवासी उपयोजनेची सुरुवात झाली. आदिवासी उपयोजनेची मूळ संकल्पना ही क्षेत्र विकासाच्या संकल्पनेवर मुख्यत्वे आधारीत होती.

महाराष्ट्र राज्यात समाज कल्याण विभागांतर्गत आदिवासी कल्याण हा विभाग १९७२ पर्यंत कार्यरत होता. नंतर महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना केली व लगेच १९७३ साली आदिवासी कल्याण विभाग स्वतंत्र करण्यात आला. देशातील आदिवासींची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेऊन केंद्र सरकारने आदिवासींच्या विकासासाठी एकात्मिक क्षेत्र विकास पद्धतीचा अवलंब करून राज्य सरकारांना आदिवासी क्षेत्राचा तसेच या क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी केंद्राने केलेल्या सूचना व मार्गदर्शन तत्त्वे त्यानुसार राज्य शासनाने आदिवासींसाठी उपयोजना सुरू केल्या व या योजनेची अंमलबजावणी १ एप्रिल १९७६ पासून सुरू केली. त्यामुळे विकास कार्याची दिशा केवळ कल्याणकारी योजना अशी न राहता ती विकास योजना अशी करण्यात आली. त्यानुसार समुह विकासाबरोबर क्षेत्र विकास असे नियोजनाचे सूत्र ठरविण्यात आले. क्षेत्र विकास कार्यक्रमामुळे आदिवासी भागातील साधन संपत्तीची वृद्धी होईल व त्याचा लाभ पर्यायाने आदिवासी समुहांना होईल आदिवासींचे जीवन ज्या नैसर्गिक साधन सामुग्रीवर अवलंबून आहे. त्यांचा विकास कार्यक्रमातून आदिवासींना अधिक लाभ मिळेल, असा दृष्टिकोन स्विकारण्यात आला.

या आदिवासी उपयोजनेमध्ये महाराष्ट्र राज्यातील १५ जिल्हयातील ६८ तालुक्यातील ६६६२ गावे १३ शहरे यांचा समावेश आहे. याशिवाय ज्या गावात ५० टक्केपेक्षा जास्त आदिवासींची लोकसंख्या आहे. अशा लहान गावांची नोंद करून अशा गावांच्या समुहातील आदिवासींच्या विकासासाठी ४३ सुधारीत क्षेत्र विकास गट व २४ लघुसुधारीत क्षेत्र विकास गट केंद्र सरकार मंजूर करून या सर्व गटातील १६१८ खेड्यांचा समावेश या योजनेत केला आहे. आदिवासी उपयोजनेची मूळ संकल्पना ही क्षेत्र विकासाच्या संकल्पनेवर मुख्यत्वे करून आधारीत होती. आदिवासी लोकसंख्या जास्त प्रमाणात असलेल्या शेड्युल्ड एरियाचे विकास गट एकात्मिक आदिवासी विकास गट पाडून या क्षेत्रात सर्व विभागातर्फे जो काही विकासावर खर्च होईल प्रामुख्याने मुलभत सोयी उभारण्यावर होणारी गुंतवणूक याचे संपूर्ण नियंत्रण आणि वेगळे हिशोब ठेवले जावेत. या संकल्पनेने दरवर्षी आदिवासी उपयोजना आखण्यात आल्या. १९८६ पासून नियोजनाचा मुख्य उद्देश आदिवासी कुटुंबाचा विकास असावा असे मानून आदिवासी उपयोजना

क्षेत्राच्या बाहेरील आदिवासींवर वैयक्तिक लाभाच्या योजनेतर्गत होणारा खर्च हा ही आदिवासी उपयोजनेत समाविष्ट करण्यात आला. १९९१ या वर्षी आदिवासी उपयोजनेच्या परिणामकारक निष्पत्तीसाठी श्री. द. म. सुखदनकर यांच्या अध्यक्षतेखाली तज्ज्ञांची उपसमिती नियुक्त केली त्यांनी सुचविलेल्या शिफारशी नुसार १९९३-९४ पासून राज्याची वार्षिक आदिवासी उपयोजना स्वतंत्रपणे तयार केली जात आहे.

सर्वसाधारणपणे महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी विकासाच्या योजना पाच क्षेत्रांमध्ये राबविण्यात येतात. अ- आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, ब-अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र क- माडा क्षेत्र ड-मिनी माडा क्षेत्र ई- आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील क्षेत्र यातील आदिवासी क्षेत्र उपयोजनामध्ये आदिवासींच्या सामुहिक व वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविल्या जातात या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणेची नितांत गरज होती. त्यासाठी आदिवासी विकास विभाग, सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था अशा राज्य पातळीवर वेगवेगळ्या कामासाठी प्रशासकीय यंत्रणा उभ्या करण्यात आल्या. त्यातूनच प्रादेशिक व जिल्हा कार्यालये निर्माण झाली व आदिवासी विकासाची स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणा अस्तित्वात आली.

आदिवासी उपयोजनांची मुख्या उद्दिष्ट्ये :

१.सर्व स्तरावर होणारे आदिवासींचे शोषण थांबविणे, राज्यातील आदिवासी क्षेत्र व इतर क्षेत्रे यांच्या विकासातील अंतर भरून काढणे, त्यांना भेडसावणाऱ्या समस्या सोडवून त्यांना संरक्षण देऊन न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रभावी योजना आखणे या उद्देशाने आदिवासी उपयोजना राबविण्यात येऊ लागली.

२.समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून अलग पडलेला आदिवासी समाजास मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करण्याकरीता दळणवळण साधन वाढविणे, शैक्षणिक विकास घडविणे व शास्त्रीय उत्पादन पद्धतीची माहिती करून घेणे.

३.आदिवासींमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव, उपक्रम शीलतेचा गतीक्षमतेचा अभाव, त्यांच्यावर होणारा अन्याय व शोषणामुळे जीवनात मोठी उदासिनाता आहे. ती दूर करण्यासाठी त्यांच्यातील तरुणांना व नव्या नेतृत्वाला स्वतःचा विकास करण्यासाठी आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी शिक्षण व प्रशिक्षण देणे.

४.त्यांचे वास्तव दरडोई वाढविण्यासाठी तोट्यात जाणारी आदिवासींची शेती किफायतशीर करण्यासाठी शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी आणि राहणीमानाचा दर्जा सुधारणे यासाठी उपाययोजना करण्याच्या उद्देशाने आदिवासी उपयोजना राबविली जाते.

५.आदिवासींच्या विभागात मोठ्या प्रमाणात कृषी आधारित उद्योगधंदे व शेती पूरक व्यवसाय उभारण्यासाठी सर्व सोयी व सुविधा निर्माण करून उपलब्ध करून देणे.

६.आदिवासींना लागणारा कर्जपुरवठा सहकारी पद्धतीने करणे व त्यासाठी सहकार संस्थेचे जाळे पसरून त्याद्वारे पतपुरवठा करणे, शेती मालास योग्य भाव मिळवून देणे व त्यांच्या दैनंदिन गरजा भागविणे.

या उद्देशाच्या अनुषंगाने योजनेची प्रभावी, कार्यक्षम अंमलबजावणी होवून, परिणामकारक फलश्रुती प्राप्त होण्यासाठी नियोजनकाळात एकूण राज्य योजनेवर निश्चित केलेल्या नियतव्यय निश्चित करून खर्च करणे अपेक्षित होते.

आदिवासी उपयोजनेवरील खर्च :-

जळगाव, धुळे आणि नंदूरबार जिल्हयातील आदिवासी उपयोजनेवरील झालेल्या खर्चाचा तपशिल तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविले आहे. त्यानुसार २००१-०२ मध्ये जळगाव, धुळे आणि नंदूरबारमध्ये आदिवासी उपयोजनेतर्गत अनुक्रमे ६४.०५ कोटी रुपये, १९.१५ कोटी रुपये, ३७.२५ कोटी रुपये इतका खर्च झाला. २००४-०५ मध्ये त्यात अनुक्रमे ६६.३५ कोटी रुपये, २६.५६ कोटी रुपये, आणि ५५.२६ कोटी रुपये, अशी वाढ झाली २००६-१० मध्ये मात्र त्यात धुळे जिल्हयाचा अपवाद वगळता (५०.०८ कोटी रुपये), जळगाव (२२.८८ कोटी रुपये) आणि नंदूरबारमध्ये -

तक्ता क्र. १

जळगाव, धुळे आणि नंदूरबार जिल्हयातील आदिवासी उपयोजनेवर झालेला खर्च (कोटीत)

वर्षे	जळगाव	धुळे	नंदूरबार	एकूण
२००१-०२	६४.०५	१९.१५	३७.२५	१२०.४५
२००४-०५	६६.३५	२६.५६	५५.२९	१४८.२०
२००९-१०	२२.८८	५०.०८	१६.५८	८९.५४
२००९२-१३	४७.०७	१०.३५	३२.९६	९०.३८

संदर्भ - आदिवासी उपयोजना अहवाल २००१-०२, २००४-०५, २००६-१०, २०१२-१३

आदिवासी विकास विभाग महाराष्ट्र शासन - मुंबई.

(१६.५८) कोटी रुपये जिल्हयात आदिवासी उपयोजनेतर्गत केलेल्या खर्चात घट झाल्याचे दिसून येते.

तर २०१२-१३ मध्ये या तिन्ही जिल्हयांपैकी सर्वात कमी खर्च धुळे जिल्हयात (१०.३५) कोटी रूपये आदिवासी उपयोजनेतर्गत झाला व जळगाव जिल्हयात (४७.०७) कोटी रूपये, नंदूरबार जिल्हयात (३२.६६) कोटी रूपये इतका खर्च झालेला आढळतो.

तक्ता क्र. २

आदिवासी उपयोजनेतर्गत जळगाव, धुळे आणि नंदूरबार जिल्हयात योजना निहाय झालेला एकूण खर्च (लाख रुपये) अ. नं.	क्षेत्र/ वर्षे	२००१-०२			२००४-०५			२००९-१०			२०१२-१३		
		जळगाव	धुळे	नंदूरबार	जळगाव	धुळे	नंदूरबार	जळगाव	धुळे	नंदूरबार	जळगाव	धुळे	नंदूरबार
१	कृषी व संलग्न सेवा	५३.४१ (८.३४)	१३४. ९८ (७.०५)	३२६. ६७ (८.७६)	१७.४३ (२.६३)	८८.९४ (३.३५)	१६६. २३ (३.०१)	१३२.२२ (५.९३)	२९१. ३१ (५.८२)	९९६.९७ (६.१०)	२३७.०८ (५.०३)	६८२.६२ (६.५८)	३०३०. ७७ (९.१९)
२	ग्रामीण विकास व विशेष क्षेत्रिय कार्यक्रम	९१.९७ (१४.३५)	१८६. ९० (९.७६)	५४८. ५९ (१४.७३)	९९.९२ (१५.०६)	१४२. ०८ (५.३५)	९५४. ८३ (१७.२७)	२१०.०० (९.४२)	१७१. १९ (३.४२)	९४५.६८ (५.७०)	१७९७. ४५ (३.८८)	१०४८. ०५ (१०.१२)	२४०६. ८६ (७.३०)
३	पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	१०.४० (१.६२)	१२०. ०० (६.२६)	१५३. १० (४.११)	८.७४ (२.९९)	९५.१५ (२.६०)	१८६. १० (३.३७)	४३.१६ (१.९४)	१९३. ३० (३.८६)	३९७.१३ (२.३९)	१७४.६२ (३.७०)	१७२६. १३ (१६.६७)	२१३२. ९५ (६.४७)
४	विद्युत विकास	३५.०० (५.४६)	१०५. ६० (५.५१)	२०१. २२ (५.४०)	२०.७४ (३.९३)	९५.६५ (३.६०)	१८७. ५८ (३.३९)	१.६५ (०.०७)	१.३० (०.०३)	२.०० (०.०१)	५५.०० (१.९६)	५८०.०० (५.६०)	३.०० (०.००)
५	उद्योग व खनिजे	०.६८ (०.११)	५.७५ (०.३०)	०.९५ (०.०३)	०.३८ (०.०६)	०.६० (०.०२)	०.६१ (०.०१)	१.६५ (०.०७)	१.३० (०.०३)	२.०० (०.०१)	२.८१ (०.०५)	२.०० (०.०१)	१२१८. ०८ (३.६९)
६	वाहतुक व दळणवळण	१०.०० (१.५६)	१५५. ०० (८.०९)	३८९. ०० (१०.४४)	८.०० (१.२१)	९५.१५ (२.६०)	१८५. २३ (३.३५)	३२३.७० (१४.५३)	६३१. ६१ (१२.६१)	२५२७. ३४ (१५.२४)	२९६.३३ (६.२९)	७८४.८२ (७.५८)	३०४२. ०० (९.२२)
७	सामान्य आर्थिक सेवा	०.० (०.०)	०.० (०.०)	०.० (०.०)	०.० (०.०)	०.० (०.०)	०.४५ (०.०१)	०.० (०.०)	६.६६ (०.१३)	४३.८२ (०.२६)	०.०० (०.०)	६०.०० (०.५७)	३७५.७० (१.१३)
८	सामाजिक व सामुहिक सेवा	४३९.५३ (६.८६)	१२०७. २२ (६.३०)	२१०५. ८९ (५.६५)	५०८.३२ (७.६५)	२१३८. ७० (८.५२)	३८४८. ८८ (६.९६)	१५१६. १८ (६.८०)	३७११. ६३ (७.११)	११३७४. ०२ (७.०३)	२१४४. ५८ (४.५५)	५४६७. ३८ (५.२८)	२०७५५. १९ (६.९६)
	एकूण	६४०.५४ (१००)	१९१५. ४५ (१००)	३७२५. ४२ (१००)	६६३.५३ (१००)	२६५६. २७ (१००)	५५२९. ९१ (१००)	२२२८. ५६ (१००)	५००८. ३ (१००)	१६५८८. ९६ (१००)	४७०७. ८७ (१००)	१०३५१. ०० (१००)	३२९६४. ५५ (१००)

संदर्भ : महाराष्ट्र शासन - आदिवासी उपयोजना अहवाल २००१-०२, २००४-०५, २००६-१०, २०१२-१३ आदिवासी विकास, विभाग मुंबई.

टिप : कंसातील आकडे एकूणाशी शेकडा प्रमाण दर्शवितात.

आदिवासी उपयोजनेतर्गत जळगाव, धुळे आणि नंदूरबार जिल्ह्यात योजनानिहाय २००९-०२ ते २०१२-१३ दरम्यान झालेल्या एकूण खर्चाचा तपशिल तक्ता क्र. २ मध्ये दर्शविला आहे. २००९-०२ मध्ये आदिवासी उपयोजनेतर्गत जळगाव जिल्ह्यात ६४०.५४ लाख रुपये, धुळे जिल्ह्यात १६१५.४५ लाख रुपये आणि नंदूरबार जिल्ह्यात ३७२५.४२ लाख रुपये इतका खर्च झाला.

२०१२-१३ मध्ये तो अनुक्रमे ४७०७.८७ लाख रुपये १०३५१.०० लाख रुपये आणि ३२६६४.५५ लाख रुपये एवढा वाढलेला दिसून येतो. अभ्यासकाळात (२००९-०२ ते २०१२-१३) जळगाव, धुळे आणि नंदूरबार जिल्ह्यात आदिवासी उपायोजनेतर्गत योजनानिहाय झालेल्या एकूण खर्चाचा तपशिल पाहिल्यास सामाजिक व सामुहिक सेवा या क्षेत्रावर २००९-०२ मध्ये जळगाव जिल्ह्यात ४३६.५३ लाख रुपये (६८.६२ टक्के) धुळे जिल्ह्यात १२०७.२२ लाख रुपये (६३.०२ टक्के) आणि नंदूरबार जिल्ह्यात २१०५.८६ लाख रुपये (५६.५३ टक्के) इतका खर्च झाला. त्यात २००४-०५ मध्ये अनुक्रमे ५०८.३२ लाख रुपये (७६.५६ टक्के), २१३८.७० लाख रुपये (८०.५२ टक्के) आणि ३८४८.८८ लाख रुपये (६६.६० टक्के) इतकी वाढ झाली. २००६-१० मध्ये नंदूरबार जिल्ह्यात अपवाद वगळता ७०.३७ टक्के जळगाव आणि धुळे जिल्ह्यात सामाजिक व सामुहिक सेवांतर्गत झालेल्या खर्चाचे एकूण आदिवासी उपयोजनेतर्गत झालेल्या खर्चातील शेकडा प्रमाण २००४-०५ च्या तुलनेत ६८.०३ टक्के आणि ७४.११ टक्क्यांपर्यंत घटलेले दिसून येते. तर २०१२-१३ मध्ये त्यात अनुक्रमे २१४४.५८ लाख रुपये (४५.५५ टक्के), ५४६७.३८ (५२.८२ टक्के), २०७५५.१६ (६२.६६ टक्के) इतकी वाढ झालेली दिसून येते.

ग्रामीण विकास व विशेष क्षेत्रीय कार्यक्रमांतर्गत २००९-०२ मध्ये करण्यात आलेल्या खर्चाचे एकूण आदिवासी उपायोजनेतर्गत करण्यात आलेल्या खर्चाशी शेकडा प्रमाण जळगाव जिल्ह्यात १४.३५ टक्के, धुळे जिल्ह्यात ६.७६ टक्के आणि नंदूरबार जिल्ह्यात १४.७३ टक्के इतके होते. तर २०१२-१३ मध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे ३८.१७ टक्के, १०.१२ टक्के, ७.३० टक्के जळगाव जिल्ह्याचा अपवाद वगळता धुळे व नंदूरबार जिल्ह्याचा खर्च कमी झाल्याचा दिसतो.

कृषी व संलग्न सेवा, विद्युत विकास, पाटबंधारे आणि पूरनिंत्रण या योजनांतर्गत होणाऱ्या खर्चात अभ्यास क्षेत्रात २००९-०२ तुलनेत २०१२-१३ मध्ये जरी वाढ झालेली दिसून येत असली तरी एकूण आदिवासी उपायोजनेतर्गत होणाऱ्या खर्चातील प्रमाणात घट झालेली दिसून येते. यावरून असे स्पष्ट होते की, ग्रामीण विकासासाठी पर्यायाने आदिवासी विकासासाठी आवश्यक कृषी व संलग्न सेवा उद्योगधंदे विद्युत विकासाच्या योजना यावर सरकारला अपेक्षित खर्च करता आलेला नाही.

आदिवासी उपयोजनेतील समस्या : दोष :

१. आदिवासी उपयोजनेतर्गत आदिवासी विकासाच्या ज्या विविध योजना राबविल्या जातात. त्यावरील खर्चात महाराष्ट्र राज्यात २००९-०२ (३६६.७७ कोटी रुपये) च्या तुलनेत २००६-१० मध्ये ८७६.३६ कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झाली असली तरी आदिवासी समाजाचे प्रश्न, राहणीमानाची स्थिती, वाढती महागाई विचारात घेता ती फारशी समाधानकारक नाही.

२. जळगाव, धुळे आणि नंदूरबार जिल्ह्यात आदिवासी उपायोजनेतर्गत करण्यात आलेल्या खर्चात

घट झालेली दिसून येते. जळगाव, धुळे आणि नंदूरबार जिल्ह्यात २००९-०२ च्या तुलनेत २०१२-१३ मध्ये अनुक्रमे ६४.०५ कोटी रुपयांवरून ४७.०७ कोटी रुपयांपर्यंत आणि १६.१५ कोटी रुपयांवरून १०.३५ कोटी रुपयांपर्यंत व ३७.२५ कोटी रुपयांवरून ३२.६६ कोटी रुपयांपर्यंत घट झाली आहे. यामुळे या जिल्ह्यात आदिवासी विकासाच्या योजनांचे यश मर्यादितच राहिलेले दिसते.

३. आदिवासी समाजातील विविध जमाती मधील निरक्षरता, योजनांच्या माहितीचा अभाव अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेतील समन्वयाचा अभाव यासारख्या समस्यांमुळे या योजनेला जळगाव, धुळे आणि नंदूरबार जिल्ह्यात फारशे यश मिळू शकलेले नाही.

४. आदिवासी उपयोजनेवरील खर्चाचे वाटप करताना तसेच लाभार्थीची निवड करताना योग्य निकष वापरणे गरजेचे आहे. मात्र तसे प्रत्यक्षात घडून येत नाही.

उपाययोजना :

१. आदिवासी योजनेवरील खर्चाचे वाटप करताना अनुसूचित जाती-जमातीतील लोकांचे उत्पन्न, उत्पादकता आणि कार्यक्षमतेत वाढ करणाऱ्या तसेच रोजगार निर्मिती करणाऱ्या योजनांवर अधिक भर द्यावा.

२. जिल्ह्यात ठिक-ठिकाणी आदिवासी उपयोजनेची माहिती पुरविण्यासाठी विशेष स्वतंत्र कक्ष स्थापन करावा, प्रसार माध्यमांद्वारे व ग्रामपातळीवर, ग्रामसेवक व लोकांच्या सभा घेऊन, प्रशिक्षण शिबीर व कार्यशाळेचे आयोजन करून योजनेची माहिती सर्वसामान्य लोकांना पुरविणे आवश्यक आहे.

३. आदिवासी उपयोजना निहाय घटक अनुदानात अर्थसहाय्य दिले जाते. या घटकांची बाजारातील किंमत विचारात घेऊन बाजारातील किंमत निर्देशकानुसार अनुदान व अर्थसहाय्य निश्चित करावे.

४. आदिवासी योजनेतर्गत ज्या योजनेसाठी व कामासाठी विविध खात्यांना व विभागांना जेवढा नियतव्यय निश्चित केलेला आहे. त्याचा वापर त्यासाठीच करावा तो निश्चित केलेल्या योजनेव्यतिरिक्त इतर योजनांवर खर्च करून नये.

थोडक्यात आदिवासी योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे भारतातील तळागाळातील, दुर्बल अशा समाजाची आर्थिक, सामाजिक, राजकीयदृष्ट्या जडणघडण होऊन सर्वांगीण विकास होईल व खऱ्या अर्थाने तेव्हाच भारत महासत्ता बनेल.

संदर्भसूची :

१. Annual Plan 2001-02 to 2009-10, 2012-13 Part – II, Maharashtra State, Planning Department Govt. of Maharashtra.
२. Govt. of Maharashtra. Annual Tribal sub- plan, 2001-02 to 2009-10, 2012-13 Tribal Development Department.
३. महाराष्ट्र शासन जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जळगाव, धुळे, नंदूरबार जिल्हे. २००१-०२ ते २०१२-१३ अर्थ सांख्यिकी संचलनालय, मुंबई.
४. महाराष्ट्र शासन जिल्हा नियोजन- विकास मंडळ माहिती पुस्तिका - जळगाव, धुळे, नंदूरबार.
५. महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, नियोजन विभाग (२००१-०२ ते २०१२-१३) मुंबई.

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal

For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org